

TÜRKİYE'DE ÇAY SEKTÖRÜNÜN SERBESTLEŞMESİNİN OLASI ETKİLERİ VE POLİTİKA ÖNCELİKLERİ

Taylan KIYMAZ¹ Erdoğan GÜNEŞ²

Özet

Dünyada gelişmekte olan ülkelerde yetiştirilen çay, Türkiye açısından önemlidir ve bölgesel bir karakter taşımaktadır. Bu yönüyle çay yetiştiriciliği ekonomik önemi yanında sosyal açıdan önemlidir. Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesinde yetiştirilen çay, bölge için alternatif üretim ve iş olanaklarının sınırlılığı nedeniyle temel geçim kaynağıdır. Çayda son yıllarda serbestleşme düzeyinin artacağı ve bu süreçten üreticilerin uğrayabileceği refah kayıplarının telafisinin yapılması önem kazanmaktadır. Olası serbestleşmenin olumsuz etkilerinden korunmak için, Türk çay sanayinde yapısal değişikliklere gidilmesi gerekmektedir. Bu süreçte üretici örgütlerinin güçlenmesi, belli bölgelerde fabrikaların üreticiye verilmesi, bölgeye yönelik işletmecilik ve markalaşma eğitiminin verilmesi, kaliteyi yükseltme olanaklarının oluşturulması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çay, Politika, Ticaret, Serbestleşme

IMPACT OF LIBERALIZATION OF TURKISH TEA SECTOR AND POLICY PRIORITIES

Abstract

Tea which grows developing country is very important for Turkey and it has cultivated partly. At this respect tea growing has important not only economic also social aspect. Tea has grown Black Sea Region of Turkey and its production has mainly income sources because of restricted alternative production and possibilities. Privatization and free market application have recently important at this sector and this is the main question how loss of income will disappear. In order to prevent disadvantage of free market application, Turkish tea industry must complete structural exchange. At this

¹ Dr., Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, taylankiyamaz@google.com

² Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, egunes@agri.ankara.edu.tr

period, strengthen to the farmers' union, hand over management of some tea plant to the farmers, given some course with regard to management and labeling at this region, increasing tea quality has advised.

Key words: Tea, Policy, Trade, Liberalization

1. GİRİŞ

Dünyada sudan sonra en fazla tüketilen içecek olan çay, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yetiştirilmektedir. Önemli üretici ülkeler arasında yer alan Türkiye'de çay yetiştiriciliği bölgesel bir karakter taşımaktadır ve Artvin, Rize ve Trabzon illerini kapsayan 180 km. uzunluktaki kıyı şeridinde ve 10-35 km kadar uzanan iç kesimlerde yetiştirilmektedir. Bu alan içerisinde 767.000 dekar arazide 200 binden fazla üretici çay üretmektedir (DPT 2000). Türkiye'de çay pazarlamasında Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çaykur), özel sektör ve kooperatif işletmeleri yer almaktadır. 1984 yılında sektörün gelişmesi, çay tarımı, üretimi, işletmesi ve satışının serbest bırakılmasıyla farklı boyut kazanmıştır. Türkiye'de üretilen kuru çayın son yıllarda ortalama %51'i Çaykur, %49'u özel sektör ve kooperatif fabrikalarında üretilmekte ve kuru çayın büyük çoğunluğu yurt içi piyasalarda değerlendirilmektedir. *Özellikle dış satım olanağı kalite farklılığı ve yüksek maliyetler nedeniyle düşük miktarlarda gerçekleşmektedir.* Günümüzde yaş çay yaprağı miktarı hava koşulları uygun seyrettiği sürece büyük değişiklik göstermemekte, kaçak yollarla yurda getirilen çay miktarı belli bir seviyede engellenebildiği sürece çay stoklarında da büyük değişiklikler görülmemektedir. Öte yandan, çay sektöründe Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Avrupa Birliği (AB) ile ilişkiler çerçevesinde gümrük koruma oranlarının düşürülmesi yönünde herhangi bir değişiklik, çay üretimi ve çay üreticisi açısından dikkatle ele alınması gereken ve üretici gelir kaybı başta olmak üzere bölgesel politikaların oluşturulmasını gerektiren bir duruma işaret etmektedir.

2. DÜNYADA ÇAY ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ

Dünyada çay tarımı ve üretimi daha çok, az gelişmiş ülkelerde yapılmaktadır. Toplam 25 ülkede 1500'den fazla çay çeşidi ile üretim gerçekleşmektedir. Dünyada çaylık alanlarda uzun yıllar büyük bir değişiklik izlenmezken, 2006 yılında uzun yıllar ortalamasına göre %16 gibi önemli bir artış yaşanmıştır. 1980-2006 döneminde çay üretimi neredeyse iki katına

çıkılmış, verimlilik ise %68,1 oranında artmıştır (Çizelge 1). Bu dönemde çay üretimi ve birim alandan alınan verimdeki artış dikkat çekicidir. Dünya çaylık alanı 2006 yılında yaklaşık 2,7 milyon hektar olarak belirtilmektedir. Bu alanın %89'u Asya kıtasında, %9,3'ü Afrika kıtasında, %1,7'si Amerika ve Okyanusya'da yer almaktadır.

Dünyada çay tarım alanlarının yaklaşık %84'ünün yer aldığı ilk 7 ülkenin toplam içindeki payları şu şekildedir: 2006 yılında çaylık alanların %41,2'si Çin, %18,1'i Hindistan, %7,9'u Sri Lanka, %4,3'ü Endonezya, %5,4'ü Kenya, %4,5'i Vietnam ve %2,8'i ise Türkiye'de yer almaktadır. Türkiye çaylık alan bakımından dünyada 7. sırada bulunmaktadır.

Çizelge 1. Dünya Çay Alanı, Kuru Çay Üretim ve Verimindeki Değişmeler

Yıllar	Çaylık Alan (Ha)	Üretim (Ton)	Verim (Kg/ha)
1980	2.369.480	1.893.527	799,1
1990	2.260.328	2.526.065	1116,7
2000	2.383.496	2.964.287	1243,7
2005	2.146.064	3.539.307	1649,2
2006	2.709.573	3.639.956	1343,4

Kaynak: FAOSTAT 2006.

2006 yılı FAO verilerine göre, dünya çay üretimi 3,6 milyon tonu aşmıştır. Bu miktarın yaklaşık %45'i üretici ülkelerde tüketilmekte, %55'i ise diğer tüketici ülkelere ihraç edilmektedir. Dünyada üretimi yapılan toplam çayın yaklaşık %20'si yeşil çaydır. Yeşil çay üretiminde birinci sırayı Çin almakta, bu ülkeyi Japonya Endonezya, Vietnam, Hindistan ve Sri Lanka izlemektedir. Yeşil çay üretim miktarı yaklaşık 700 bin ton kadardır (FAO 2003). Türkiye'de yeşil çay üretimi, yaklaşık on iki yıllık aradan sonra 2004 yılında yeniden başlamıştır.

Günümüzde AB ülkelerinin hiçbirinde çay üretilmemektedir. Ancak özellikle İngiltere ve Hollanda geçmiş yıllardan beri dünya çay üretimi, işlemesi ve pazarlamasında çok uluslu şirketleri aracılığıyla önemli etkilere sahiptir. Bu şirketler, geçmişte AB ülkelerinin sömürgesi durumunda bulunan çoğu önemli çay üreticisi ülkeden elde edilen çayları, üretici ve tüketici ülkelere pazarlamaktadırlar (Gülçubuk vd. 2003).

Dünyada kişi başına yıllık çay tüketiminin en fazla olduğu ülkelerden İrlanda'da 2,75 kg, İngiltere 2,21 kg ve Türkiye'de 1,7 kg/kişi tüketim

bulunmaktadır (FAO 2001). Çay tüketiminde ilk sıralarda yer alan ülkeler içerisinde bazı Arap ülkeleri de bulunmaktadır. Japonya ve Avustralya gibi ülkelerde yeşil çay tüketimi ağırlıktadır.

3. DÜNYA ÇAY TİCARETİ

Dünya çay piyasası gelişmiş ülkelerin ihracatçı ve üretici şirketleri tarafından yönlendirilmektedir. Hindistan'da yer alan ve 90.000 hektar çay alanına sahip olan 10 şirket (bunların 9'u İngiliz firması) üretimin 1/3'ünü, ihracatın 3/4'ünü gerçekleştirmektedir. Kenya'da ise üretimin 1/2'si, ihracatın 2/3'ü "7" İngiliz şirket tarafından yapılmaktadır (Dikmen 1986, Sarıahmetoğlu vd.1997).

FAO verilerine göre, dünya çay ihracat miktarı 2005 yılında 1.480.000 tondur. Bu ihracatın %80,8'ini sekiz üretici ülke (Hindistan, Sri Lanka, Çin, Endonezya, Kenya, Malavi, Arjantin ve Vietnam) gerçekleştirmektedir. Türkiye dünya ihracatında önemli bir yere sahip değildir.

AB ülkelerinin hiçbirinde çay üretimi yapılmadığından, yıllık çay ithalatı 300.000 ton civarında bulunmaktadır. Öte yandan AB'ye üye ülkeler üretici ülkelere satın aldıkları çayın yaklaşık %20'sini re-eksport yolu ile diğer ülkelere ihraç etmektedirler.

4. DÜNYA ÇAY FİYATLARI

Dünya çay fiyatları büyük oranda üretici ülkelerdeki çay borsalarında belirlenmektedir. Üretilen çayın yaklaşık üçte biri çay borsalarında işlem görmektedir. Dünya Bankasının fiyat indikatörü olarak kullandığı 3 çay borsası (Mombasa-Kenya, Colombo-Sri Lanka, Calcutta-Hindistan) bulunmaktadır. Sri Lanka'da üretilen çayın %90-95'i Colombo Borsası'nda, Kenya'da üretilen çayın %90'ı Mombasa Borsası'nda, Hindistan'da üretilen çayın %50'si Hindistan Borsaları'nda satılmaktadır. Dünya çay fiyat ortalaması 1990 yılında 2.016 \$/ton, 1995 yılında 1.423 \$/ton, 2000 yılında 1.799 \$/ton olarak gerçekleşmiştir. 2003 yılında ise 3 büyük borsada işlem gören çayların ortalama fiyatı 1.517 \$/kg olmuştur. Çay fiyatları kalite, arz ve talep miktarı ile doğrudan ilişkilidir (TKB 2005). Söz konusu fiyat seviyelerinde son yıllarda da büyük değişiklik görülmemekte, söz konusu borsalarda çay fiyatları 1.500-1.700 \$/ton arası seyretmektedir. Ancak, 2008 yılı başında Afrika'daki politik dalgalanmaların da etkisiyle Afrika orijinli çay fiyatları 2.500 \$/tona kadar yükselmiştir.

5. TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ VE ÜRETİM EKONOMİSİ

Çay tarımı özellikle Doğu Karadeniz sahilinde yapılmasına karşın, yoğunluk olarak Rize ili öne çıkmaktadır. Rize ili ekonomisi içinde tarım %21,4, sanayii %13,2 oranında pay almaktadır. Rize'nin tarımsal üretiminin %90-95'ini ise çay tarımı oluşturmaktadır. Rize'de gıda sanayi üretim miktarı içinde çay üretiminin payı oldukça yüksektir. Çay sektörünün gayri safi milli hâsılaya katkısının ortalama 350-400 milyon dolar/yıl arasında olduğu tahmin edilmektedir (DPT 2000).

1980-2005 yılları arasında üretici sayısı %13,4, çaylık alan %42,4, yaş çay üretimi %150,4 ve kuru çay üretimi %126,9 oranında artmıştır (Çizelge 2). Bu veriler, çayın gelenekselleşen bir üretim tarzına dönüştüğünü de göstermektedir. Üretici sayısının artışında, aile içerisinde birden fazla cüzdan sahibi olan kişilerin bulunması da etkili olmaktadır. 1995 yılından sonra özellikle yeni alanların tesisine izin verilmemesi nedeniyle çaylık alan miktarı değişmemiştir. Bu arada tazminat karşılığı budama uygulamasının başladığı 1994 yılından sonra yaş çay üretiminde birkaç yıl azalma olmuş ancak sonraki yıllarda önemli üretim artışları görülmüştür. Üretim artışı büyük ölçüde özel sektöre kaymış ve nihai ürüne dönüştürülmüştür. Çaylık alanlar resmi olarak genişlemediği halde üretimin kısa sürede bu ölçüde artması, yaş çay üretiminde belirlenen alanların dışına genişleme olduğuna işaret etmektedir.

46 adet olan Çaykur fabrikalarının illere dağılımında Rize öndedir. Rize ilindeki fabrikaların sayısı toplam fabrikaların %71,2'sini oluştururken, bunu Trabzon izlemektedir. Bölgede çay yetiştiriciliğinin dağılımına bakıldığında: çay tarım alanlarının % 65'i Rize ilinde, % 21'i Trabzon ilinde, %11'i Artvin ve % 3'ü ise Giresun ve Ordu illerinde yer almaktadır.

Çizelge 2. Türkiye'de Çay Üretimine İlişkin Temel Göstergeler

Yıllar	Üretici Sayısı (000 kişi)	Üretim Alanı (000 ha)	Yaş Çay Üretimi (Ton)	Kuru Çay Üretimi (Ton)
1980	179	53,8	476.066	95.889
1990	202	90,5	608.440	122.754
2000	204	76,8	758.038	138.770
2005	203	76,6	1.192.004	217.540

Kaynak: TÜİK 2007.

Çizelge 3. Çaylık Alanların Büyüklüğüne Göre Üretici Sayısı ve Çaylık Alanların Dağılımı (2006)

Çaylık Alan (Dekar)	Üretici Sayısı		Çaylık Alan	
	(Adet)	Oran (%)	(Dekar)	Oran (%)
0,5-5	160.766	79,4	428.643	55,9
6-15	40.621	20,0	318.124	41,6
16-30	1028	0,5	18.883	2,5
31-+	16	0,005	667	0,1
Toplam	202.431	100,0	766.317	100,0

Kaynak: ÇYKUR

Ülkemizde üreticilerin yaklaşık %80'i 5 ve 5 dekarın altında çay bahçelerinde yetiştiricilik yapmaktadır. Bu üreticilerin sahip olduğu çaylık alan miktarı ise toplam çaylık alanın %56'sını oluşturmaktadır. 15 dekarın üzerinde çaylığa sahip üretici sayısı 1.044 olup, bu üreticilerin toplam üretici sayısı içindeki payı %0,5'dir (Çizelge 3).

6. YAŞ ÇAY FİYATLARI, DIŞ TİCARET VE REKABET EDEBİLİRLİK

Çaykur yaş çay ürünü alımlarını, her yıl belirlediği yaş çay yaprağı taban fiyatı üzerinden gerçekleştirmektedir. Özel sektör firmalarının alım şekli ve sistemi ise Çaykur alım sistemine benzer özelliktedir.

Çay üreticisine ödenen çay bedelleri sabit fiyatlarla 1999-2002 döneminde azalma göstermiştir. 2003 yılında başlatılan kg. başına destekleme primi hesaba katılırsa, yaş çay bedelleri yeniden reel olarak artmaya başlamıştır.

Türkiye'de çay ihracat miktarı sınırlı düzeyde kalmıştır. İhracatta vergi iadesi destekleme veya fiyat istikrar fonundan ödeme yapılması gibi teşvik edici uygulamalar bugüne kadar söz konusu olmamıştır. Diğer üretici ülkelerin maliyetleri, yıl boyunca süren bir üretim sürecinin bulunması ve işçilik ücretlerinin düşük olması nedeniyle, Türkiye'ye göre daha avantajlı durumdadırlar. Dünya çay üreticisi ülkelerin büyük çoğunluğu az gelişmiş ülkeler olup, kuru çay maliyetleri Türkiye'deki çay üretim maliyetinden oldukça düşüktür (Güneş ve Albayrak 2002). Örneğin Kenya'da kuru çay maliyeti 1,2 \$/kg iken ülkemizde 3,5-4 \$/kg seviyesindedir. Bu durumda dünya çay piyasasında oluşan fiyatlarla Türkiye'nin rekabet edebilmesi mümkün değildir.

1995 yılında yürürlüğe giren DTÖ Tarım Anlaşması ile Türkiye 2004 yılı sonuna kadar (genel) ortalama %24'lük bir indirimi, her bir ürün içinde

de en az %10'luk indirimi taahhüt etmiştir. Çayın ithalatı serbest olup DTÖ taahhütleri çerçevesinde 1986-1988 yılları baz dönemine atfen %187 olarak bağlanan gümrük vergisi, günümüzde %145 olarak uygulanmaktadır. Çay ithalat rakamları son dört yıllık dönemde 2-3 bin ton arasında değişmekte ve yerli üretimi olumsuz yönde etkileyecek düzeyde bir ithalat artışının olmadığı görülmektedir. Öte yandan, kaçak çayın yurda girmesi nedeniyle sektörde kayda geçirilemeyen bir ithalat olduğu kabul edilmelidir.

7. SEKTÖRDE SERBESTLEŞMENİN ETKİLERİ

2001 yılından bu yana DTÖ nezdinde yürütülen Doha Turu müzakere süreci henüz sonuçlanmazken, gelişmiş ülkeler tarımsal destek şeklini değiştirip daha etkin destekleme yöntemlerini tercih etmektedirler. Türkiye, çay gibi belli bir bölgeye özgü ürünlerin de içinde bulunduğu bazı önemli tarımsal ürünlerde ithalatçı duruma düşmemek için tarife korumalarını yüksek tutmaktadır. Önümüzdeki dönemde serbestleşme yönünde sağlanacak gelişmelerin Türkiye'yi de etkilemesi ve dünyada ürün fiyatları artarken Türkiye'de tarımda ürün fiyatlarının azalması ve üretici gelirlerinde önemli düşüşlerin görülmesi olasıdır (Kıymaz 2008).

Bu çalışmada, bir dünya tarımsal ticaret modeli olan Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) adına geliştirilen *Tarımsal Ticaret Politika Simülasyon Modeli (ATPSM)* (Poonyth vd. 2003, Peters vd. 2004) kullanılarak, çay için modelin baz yılı 2002-2005 yılı dönemi olarak değiştirilip verileri güncellenmiş ve bu modelle çay sektöründe serbestleşmenin etkileri çeşitli senaryolar kapsamında incelenmiştir. Bu çalışmayla, Türkiye için ilk defa bir dünya modeli kullanılarak çay sanayinin analizi yapılmıştır.

8. SEÇİLEN MODELİN ÖZELLİKLERİ

ATPSM deterministik, karşılaştırmalı statik bir kısmi denge modelidir. Başka bir ifadeyle, bu modelde herhangi bir belirsizlik, önceden bilinmeyen ani değişiklikler (şoklar), etkisi zamana yayılan politika etkileri hesaba katılmamaktadır. Karşılaştırmalı statik yapı ise politika değişikliği öncesi ve sonrası olmak üzere iki farklı konumu karşılaştırma şansı vermektedir. Arz ve talep denklemlerinde çapraz etkiler dikkate alınmaktadır. Modelde her ülke için dört adet denklem bulunmaktadır:

$$\hat{D}_{i,r} = \eta_{i,i,r} [\hat{P}_{w_i} + (1 + \hat{t}_{c,i,r})] + \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^J \eta_{i,j,r} [\hat{P}_{w_j} + (1 + \hat{t}_{c,j,r})] \quad (1);$$

$$\hat{S}_{i,r} = \varepsilon_{i,i,r} [\hat{P}_{w_i} + (1 + \hat{t}_{p,i,r})] + \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^J \eta_{i,j,r} [\hat{P}_{w_j} + (1 + \hat{t}_{p,j,r})] \quad (2);$$

$$\Delta X = \gamma_{i,r} \Delta S_{i,r} \quad (3);$$

$$\Delta M_{i,r} = D_{i,r} \hat{D}_{i,r} - S_{i,r} \hat{S}_{i,r} + \Delta X_{i,r} \quad (4).$$

Bu denklemlerde D , S , X ve M sırasıyla talep, arz, ihracat ve ithalat olarak tanımlanmaktadır. '^' işareti göreceli değişiklikleri ve ' Δ ' işareti ise mutlak değişiklikleri göstermektedir. Talep esnekliği η ve arz esnekliği ε ile tanımlanmışken, i ve j malların endeksi, r ise ülke endeksini oluşturmaktadır. t_c yurtiçi talep tarifesi, t_p ise yurtiçi üretim tarifesi olarak alınmaktadır. İhracattaki mutlak değişim ile üretimdeki mutlak değişim arasında orantısal (γ) ilişki bulunmaktadır. (3) numaralı denklemdeki bu orantısal ilişki, ihracatın üretime oranı şeklinde alınmaktadır. Denklemlerden (1) ve (2) yeni talep ve arzın fiyatlardaki değişim, ticaret politikasındaki değişiklik ve kullanılan esneklik ve çapraz fiyat esneklikleri tarafından belirlendiğini göstermektedir. (4) numaralı denklem üretim ile ithalat toplamının talep ile ihracata eşitliğini sağlayarak piyasayı temizleyen dolayısıyla dengeyi sağlayan denklemdir. Piyasa dengesinin kurulması her ürünün ihracatındaki toplam değişimin küresel ölçekte ithalatındaki değişime eşit olmasını gerektirmektedir:

$$\sum_{n=1}^N (\Delta X_n - \Delta M_n) = 0 \quad (5).$$

9. REFAH ETKİSİ

Refahtaki değişim üç bölüm halinde ele alınacaktır. İlk ikisi üretici artığı (ΔPS) ile tüketici artığındaki (ΔCS) değişimdir. Bunlardaki değişim, yurtiçi piyasa fiyatlarındaki değişimle fiyat değişimlerine karşılık yurtiçi talep ve üretim hacminde meydana gelen değişimlere dayanmaktadır. Her ülke ve her ürün için geçerli olmak üzere üretici ve tüketici artığı:

$$\Delta PS = \Delta P_v [S + 0,5(\Delta S)] \quad (6);$$

$$\Delta CS = -\Delta P_r [D + 0,5(\Delta D)] \quad (7).$$

Üçüncü ve son bölüm ise net kamu gelirindeki (ΔNGR) değişimdir. Kamu gelirleri tarife gelirindeki değişim (ΔTR) (tarife kotası uygulaması tarife kotası içi ve tarife kotası harici olarak iki ayrı unsur şeklinde ele alınmaktadır), ihracat desteği harcamasındaki değişim (ΔES) ve iç destek ödemelerindeki değişimi (ΔDS) kapsamaktadır. Her bir ülke ve ürün için geçerli olmak üzere;

$$\Delta NGR = \Delta TR - \Delta ES - \Delta DS \quad (8).$$

Üç farklı değişkenin toplamı, refahtaki toplam değişimi vermektedir:

$$\Delta W = \Delta PS + \Delta CS + \Delta NGR.$$

10. POLİTİKA SENARYOLARI

Çalışmada başlıca üç senaryo üzerinde durulmaktadır: *Bunlardan ilki tam serbestleşme gerçekleştiğinde, ikincisi DTÖ müzakereleri çerçevesinde (DTÖ 2008) bugüne kadar gelinen noktada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) itibarıyla oluşabilecek tarife indirimleri geçerli olduğunda ve son olarak da Türkiye çayı DTÖ' de yeni dönemde ülkelere belli sayıda ve kırsal gelir ve gıda güvencesi bakımından önemli görülen ürünlerde daha düşük tarife indirim imkanı tanınacak 'özel ürün' kategorisinde, koruma yoluna gittiği takdirde ortaya çıkabilecek sonuçlar incelenmiştir (Çizelge 4 ve 5).*

Çizelge 4: Model Senaryoları

	Senaryolar		
	1	2	3
	Tarife İndirim Oranları (%)		
Gelişmiş Ülkeler	100	50	50
Koruması Yüksek GOÜ	100	46	10
Diğer GOÜ	100	34	34

Senaryo sonuçlarından anlaşılacağı gibi, DTÖ Doha Turunda olası bir anlaşma halinde dünya çay fiyatlarında artış beklenmektedir. Tam serbestleşmede dünya çay fiyatları %10'a yakın artarken, anlaşma Türkiye açısından beklendiği gibi sonuçlanır ve çay özel ürün statüsüne alınabilirse, artışın %2 dolayında kalması olasıdır. Özel ürün statüsü dışındaki bir senaryoda Türkiye'de çay fiyatları ve üretimi azalmakta, Türkiye'nin çay ithalatı art-

maktadır. Tarifelerde yapılacak indirim Türkiye’de üreticinin uğrayacağı refah kaybı açısından belirleyicidir. Çayda tarife indirimi ne kadar düşük seviyede tutulursa, Türk çay üreticisi de o düzeyde düşük gelir kaybına uğrayacak ya da üçüncü senaryoda olduğu gibi kazançlı çıkacaktır.

11. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çay sektöründe serbestleşme düzeyi arttıkça Türkiye’de yurtiçi fiyatların azalması ve sektörel olarak toplam refah düzeyinin bir ölçüde artması beklenirken, asıl olarak üreticilerin uğradığı önemli refah kaybının telafisi önem kazanmaktadır. Doha Turu sonrası olası serbestleşmenin olumsuz etkilerinden korunmak için Türk çay sektöründe önemli yapısal değişikliklere gidilmesi ve sektörde yaşanabilecek gelir kayıplarının karşılanması gibi politika seçenekleri karşımıza çıkmaktadır.

Çizelge 5: Senaryo Sonuçları

	Senaryolar		
	1	2	3
Dünya Fiyatı	9,7	2,8	1,9
Üretici Fiyatları			
AB	9,1	2,5	1,6
ABD	9,7	2,8	1,9
Japonya	-18,8	10,6	-11,4
Türkiye	-23,8	-9,0	1,9
Üretimde değişim			
Dünya	0,6	0,2	0,1
Gelişmiş Ülkeler	0,2	-0,1	-0,2
Gelişmekte OÜ	1,1	0,4	0,4
Türkiye	-5,4	-2,2	0,5
Refah artışı (%)			
Dünya	56.551.219	49.197.375	-21.787.187
Gelişmiş Ülkeler	27.812.974	31.855.747	36.312.731
Gelişmekte OÜ	-130.762.548	-24.049.222	-85.954.903
Türkiye	34.735.677	67.032.326	-8.696.538
Üretici Artığında Değişim (%)			
Dünya	860.386.792	228.992.353	136.570.029
Gelişmiş Ülkeler	268.599.878	3.151.640	-67.144.779
Gelişmekte OÜ	19.242.265	167.089.594	159.921.997
Türkiye	-132.922.723	-51.109.876	10.854.162

Çay, Doğu Karadeniz Bölgesinde önemli bir iş ve gelir kaynağını oluştururken, bölge için ek üretim ve iş olanakları ise en azından orta vadede

kısıtlıdır. Bölge insanının yerinde tutulabilmesi önemli bir politika olarak görülüyorsa çay sektöründe tarife indirimine dayalı serbestleşme olduğunda, bunun üreticiye gelir telafi edici mekanizmalarla tamamen değilse de önemli ölçüde geri döndürülmeye çalışılması gerekecektir. Gelir telafisi yoluyla çay fiyatlarının düşürülmesi yanında tarımsal olarak çay kalitesine yönelik çaylıkların iyileştirilmesinin özendirilmesi (budama ve nitelikli çay klonlarının dikimi, çaylıkların yenilenmesi), sanayi açısından ise mevcut çay fabrikalarının verimli ve karlı çalıştırılmasını sağlayacak yatırım ve iyileştirmelerin yapılması, daha rekabetçi çay üretimini sağlayabilecektir. Bu noktada, hızla özel kesimin ağırlığının arttığı bir sektör olarak çayda özelleştirmenin gündemde olduğu hatırlanmalıdır. Kamu fabrikalarının özelleştirilmesi yönünde 9. Kalkınma Planında yer alan hüküm kapsamında çalışmalara başlanması söz konusu olabilecektir. Özelleştirmenin olumsuz etkilerinden korunmak için;

- ✓ Üretici örgütlenmesinin güçlendirilmesi,
- ✓ Belli bölgelerde fabrikaların üreticiye verilmesi ve bunların mali olarak desteklenmeleri,
- ✓ Bölgeye yönelik işletmecilik ve markalaşma eğitimi verilmesi,
- ✓ Çayda kaliteyi yükseltme olanakları oluşturulması gibi politikaların bir arada ve uyum içinde ele alınması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- ÇAYKUR 2006. Çaykur İstatistik veri ve Bilgileri, Rize.
- DPT, (2000) “Çay Sanayii Özel İhtisas Alt Komisyonu Raporu”, Ankara.
- DTÖ, (2008) <http://www.wto.org/>
- FAO, (2001) “Medium-Term Outlook For Tea”, Rome.
- FAO, (2003) “Medium-term prospects for agricultural Commodities Projections to the Year 2010”, Rome.
- FAOSTAT, 2008. Production and Trade Information, Italy.
- Gülçubuk, B., M. Albayrak ve E. Güneş, (2003) “Türkiye’de Çay Üretim-İşleme Ekonomisi ve Çay Politikalarının Üretici Davranışlarına Etkisi”, Tek Gıda İş Yayınları, ISBN-975-93141-1-8, 154 s., Ankara.
- Güneş, E. ve M. Albayrak, (2002) “Küreselleşme Sürecinde Dünya’da ve Türkiye’de Çay Üretim ve Pazar Yapısının Analizi”, Ekonomik ve Teknik Dergi Standart, (492), 22–28, Ankara.

- Kıymaz, T., (2008) "Dünya Tarım Piyasalarında Serbestleşmenin Türk Tarımına Fiyat ve Gelir Yönünden Yansıması", DPI.
- Peters, R., D. Vanzetti, (2004) "User Manual and Handbook on Agricultural Trade Policy Simulation Model (ATPSM)", UNCTAD, Cenevre.
- Poonyth, D. ve R. Sharma, (2003) "The Impact of the WTO Negotiation Modalities in the Areas of Domestic Support, Market Access and Export Competition on Developing Countries: Results from ATPSM." FAO.
- TKB (Tarım ve Köyişleri Bak.), (2005) "Çay Alt Çalışma Grubu Raporu". OPD Çalışmaları, Ankara.
- TÜİK, (2007) "Tarım İstatistikleri Özeti 1987-2006", Ankara.